

स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा साहित्य शिक्षण

(Teaching of Literature in Compulsory Nepali for Bachelor level)

डा. ढुण्डरररर पहरडी^१

लेखसर

सरहित्य ढरषरको विशिषुत प्रयोग हो । मरनवीय संवेदनर र मरुुको ढोध गरुन र पठनक्षमतरको वरकरसरकर नरमित सरहित्य उपयोगी मरनरनुषु । सरहित्यले व्यक्तिको रचनरतुुुत क्षमतरको वृद्धर र व्यक्तुुतुुु वरकरसरमा पनि सहरयोग पुन्यररुँछ । व्यक्तुुतररुँ आननुदको अनुढूतर गररउन तरथर शढुढणुडर वृद्धर गरी अधरव्यक्तुु कुरुशलतरको सरामथरुु ढुडरउन सरहित्यको पठन र आसुवरदनमर जोड दरइनुषु । यरने कररणले ढरषरशरक्षणमर सरहित्यरक कृतुुुको प्रयोग हुँडे आएको हो । प्रसुतुत अधरयन पनि तुररुढुवन वरशुवरवरदरलयको वरुुतुुतरन पठुु यकुरुमअनुतरगत स्नरतक तहको अनरवररुु नेपालीमर नरधरररत कवरतर, कथर, उपनुयरस, नरढनुषु र नरडक जसुतर सरहित्यरक वरधरहररुुको शरक्षणको प्रयोगन, प्रढरवरकररतर तरथर उपरदेयरतरको वरुुमरुुसर नै केनुदुरत छ । वरदुुधररुुको पठनसरप तरथर अधरव्यक्तुु क्षमतरको वरकरसर गरुने समेत उडेश्य ररखेर नरमररण गररएको चररढरुँ से स्नरतक तहको नेपालीअनुतरगत नरधरररत एकरइ एधररको 'सरहित्यरक कृतुुुको आसुवरदन र अधरयन' ढनुने पठुुडररुँश एकरलरप प्रकृतुुुको वररखुुतरन वरधरढनुषु अधनुतरकुरुुतरतुुुत र सहरढरगतरमूलक सरकरइमर जोड दरने प्रकृतुुुको पठुुडररुुवरषुय हो । सरहित्यरक वरधरहररुुको गढुुढीर वर गहन वरशुुलेषण होइन सरमरनुय दृषुुतरले गररने अधरयनकर आधररमर कृतुुुको वरधरगत चरनरी तरथर कृतुुुतरमर प्रयुक्त घटनर, पठुु, पररवेश, ढरव, वरचरर वर सनुदेश ढुडुन र ढुुढरउन सक्षम ढनरई पठक प्रतरक्ररतर समेत लेखन सकुने ढनरउने वरशुुलेषु पठुु डररुुवरषुयको प्रयोजन देखरनुषु । प्रसुतुत अधरयनमर चरर ढरुँ से स्नरतक तहको अनरवररुु नेपालीमर नरधरररत कवरतर, कथर, नरढनुषु र एकरइकी वर नरडकढरड तथुु सडुकुलन गरी सरहित्यरक वरधर सरदुुधरनुतको सरमरनुय सैदुुधरनुतकर अवधररणर समेतकर आधररमर प्रररुुनरक जररुुसरको वसुतुुनरषु वरशुुलेषण गररएको छ । सरहित्यरक कृतुुुको सरमरनुय पठन र आसुवरदन, अधरव्यक्तुु कौशलको वृद्धर तरथर व्यक्तुुुतुु वरकरसरमर सरहित्यरक कृतुुुको शरक्षणले प्रढरवरकरी ढूुुतरक खेलुषु ढनुने प्रसुतुत अधरयनको नरषुकुषु रहेको छ ।

शढुुकुषुऑऑऑऑ : आसुवरदन, अनुतरकुरुुतरतुुुत सरकरइ, पठकप्रतरक्ररतर, रचनरकौशल, सरमरनुय पठन ।

वरषुयपरररुुचुु

तुररुढुवन वरशुुवरवरदरलयअनुतरगत अधरयन अधरररपन हुने वरररनु सडुकरयको स्नरतक तहमर चररढरुँ पठुुडररुुतुुु लरगु गरुने उडेश्यले अनरवररुु नेपाली पठुुडररुुश २०ॡॡ नरमररण ढएको देखरनुषु । हरल यही पठुुडररुुतुुुनुसर

१. उपरररधुुधरपक, पठन संयुक्त कथरमुुस, तुररर, पठनढुुककर, ललरतपरु, ईमेल: drpahadi@outlook.com

त्रिभुवन विश्वविद्यालयका विभिन्न सङ्कायहरूको स्नातक तहमा अनिवार्य नेपालीको पठनपाठन भइरहेको छ। पूर्णाङ्क १०० निर्धारण गरिएको अनिवार्य नेपाली विषयको प्रस्तुत पाठ्यक्रमले स्नातक तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीलाई नेपाली भाषामा विशिष्ट बोध, अभिव्यक्ति र रचनाकौशलको विकास गर्ने लक्ष्य राखेको छ (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७७, पृ. ११७)। एघार ओटा एकाइमा विभाजित प्रस्तुत पाठ्यक्रममा एकाइ एघारमा नै 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' भन्ने शीर्षकमा विवेच्य विषयलाई राखिएको छ। एकाइ एकदेखि एघारसम्मका पाठ्यविषयमा क्रमशः 'अक्षरीकरण र वर्णविन्यास', 'नेपाली शब्दभण्डार', 'वाक्यतत्त्वपरक रचना', 'सूचनाको रूपान्तरण र अनुच्छेद लेखन', 'सङ्कथन र पाठको संरचना', 'पठन बोध', 'बुँदाटिपोट र सङ्क्षेपीकरण', 'व्यावहारिक लेखन', 'निबन्ध लेखन', 'प्रतिवेदन लेखन' र 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' शीर्षकका पाठ्यांश राखिएका छन्। प्रस्तुत एकाइहरूमा निर्धारण गरिएका पाठ्यविषयले पठन क्षमता, अभिव्यक्ति कौशल लगायतका भाषिक सिप तथा साहित्यिक कृतिको सौन्दर्यबोध र सामान्य विवेचना गर्ने क्षमता वृद्धिको प्रयोजन राखी ती एकाइहरूलाई भाषिक सिप विकासको पारस्परिक कडीका रूपमा संयोजन गरिएको छ। भाषालाई शुद्ध रूपमा प्रयोग गर्ने सिप, रचना गर्ने सिप, शब्दको रूप चलाउने सिप र आर्जित सिपको उपयोग गरी आख्यानत्मक, वर्णनात्मक, संवादात्मक अभिव्यक्तिका साना तथा सामान्य प्रकृतिका रचना गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धिका निमित्त प्रस्तुत पाठ्यक्रमले जोड दिएको छ। विशेष गरी साहित्यिक कृतिको मर्मबोध वा आस्वादन गरी कृतिपठनको प्रतिक्रियास्वरूप विद्यार्थीमा सामान्य समीक्षा गर्न सक्ने सुभ्र र सामर्थ्य विकास गर्न पाठ्यविषयका एकाइहरूलाई शृङ्खलाबद्ध संयोजन गरिएको छ। साहित्यको भाषा व्यावहारिक तहको सामान्य भाषाभन्दा विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ भन्ने भाषिक चेत प्रयोगबाटै विकास गराउने लक्ष्य चारबर्से स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीको पाठ्यक्रमले लिएको देखिन्छ।

अगाडिका पाठ्यक्रमहरूभन्दा मूल्याङ्कन पद्धतिमा व्यावहारिक र विशिष्ट प्रकृतिको प्रस्तुत पाठ्यक्रमले ७० पूर्णाङ्कको मात्र वार्षिक वा बाह्यपरीक्षा लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसको विशिष्टीकरण तालिकामा व्यवस्था भएअनुसार एक वर्षको अध्यापन अवधिमा कक्षाशिक्षकले ३० पूर्णाङ्कको आन्तरिक परीक्षा लिने प्रावधान राखिएको छ। पाठ्यविषयको एकाइगत सन्तुलन रहने गरी सोधिने ७०% को बाह्य परीक्षामा चार चार पूर्णाङ्कका दुई प्रश्न र छ पूर्णाङ्कको प्रतिक्रियात्मक वा विवेचनात्मक उत्तर आउने प्रश्न सोधिने व्यवस्था गरिएको छ (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, पृ. १३३)। चारबर्से स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली अध्ययन गर्ने मुलुकभरका हजारौं विद्यार्थीका निमित्त निर्धारित 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' शीर्षकको विवेच्य विषयमा गहन प्राज्ञिक विमर्श भएको देखिँदैन। अतः सम्बन्धित तहको पाठ्यक्रम र पाठ्यविषयको विश्लेषणबाट प्राप्त तथ्यको वस्तुनिष्ठ रूपमा विश्लेषण गरी साहित्यिक कृतिको शिक्षणको प्रभावकारिता र औचित्यमाथि प्रमुख जिज्ञासा राखी प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययनको विधि

गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय स्रोतको उपयोग गरिएको छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयको चारबर्से स्नातक तहका लागि निर्धारित अनिवार्य नेपालीको

पाठ्यक्रम र त्यसले तर्जुमा गरेको 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' शीर्षकअन्तर्गतका कविता, कथा, निबन्ध र एकाङ्कीलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा यस अध्ययनमा उपयोग गरिएको छ। समालोचनात्मक ग्रन्थ तथा पाठ्यक्रमको सैद्धान्तिक अवधारणासँग सम्बद्ध पुस्तकहरूलाई प्रस्तुत अध्ययनका द्वितीयक सामग्री मानिएको छ। विवेच्य विषयमा प्रमुख प्राज्ञिक जिज्ञासाका रूपमा प्रस्तुत दाबीको विश्लेषण गर्दा मूलतः विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग भएको छ। विधा सिद्धान्तको अवधारणालाई समेत आंशिक रूपमा प्रयोग गर्दै सङ्कलित तथ्यहरूको अर्थापनमा निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

साहित्यिक विधासिद्धान्तको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक अवधारणा

साहित्य भाषिक कला हो। भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत हुने जीवनजगत्को सुन्दर अभिव्यक्तिलाई साहित्य मानिन्छ। जीवनजगत् भनेको यो संसार, संसारको प्रकृति र संसारभरका मानवलगायतका प्राणीहरूको जीवन हो। संसारको प्रकृति र यहाँका जीवनको अभिव्यक्तिका विविध प्रकार छन्। जब जीवनजगत्को अभिव्यक्ति सौन्दर्यपूर्ण भाषाका माध्यमले कलात्मक रूपमा गरिन्छ त्यतिबेला त्यो साहित्य बन्दछ (अवस्थी, २०५५, पृ. ३)। साहित्यका जम्मा चार ओटा मूल विधा छन्। निबन्ध, आख्यान, नाटक र कविता साहित्यका प्रमुख विधा हुन्। आख्यान विधाभित्र कथा र उपन्यास समेटिन्छन्।

साहित्यकारले कसैलाई सम्बोधन गरेर होस् वा नगरेर सुन्दर भाषाका माध्यमबाट आफ्ना मनोभाव वा अनुभूतिको प्रत्यक्ष अभिव्यक्ति गर्दछ भने त्यो अभिव्यक्ति लयात्मक भए कविता र लयात्मक नभए निबन्ध बन्दछ। साहित्यकारले आफ्नो मनोभाव वा अनुभूति आख्यानीकरण गरेर कल्पित घटना, पात्रपात्राहरू आदिका माध्यमले अप्रत्यक्ष रूपमा अभिव्यक्ति दिन्छ भने त्यो अभिव्यक्ति लयात्मक भए खण्डकाव्य, महाकाव्य र लयात्मक नभए कथा वा उपन्यास बन्दछ। साहित्यकारको अनुभूति वा मनोभावले अप्रत्यक्ष रूपमै काल्पनिक रूपमा खडा गरिएका प्रत्यक्ष दृश्य पात्रपात्रका माध्यमले अभिव्यक्ति पाउँछ भने त्यो लयात्मक भए पद्यनाटक र लयात्मक नभए गद्यनाटक बन्दछ (जोशी, २०४०, पृ. ४-५)। यस मतमा वैयक्तिकता र निर्वैयक्तिकताका दृष्टिले कविता र निबन्धलाई प्रबल वैयक्तिक विधा र खण्डकाव्य, महाकाव्य, कथा, उपन्यास विधालाई कम वैयक्तिक विधा मानिएको छ। नाटक विधालाई चाहिँ पूर्ण रूपमा निर्वैयक्तिक अभिव्यक्तिको विधा स्विकारिएको छ।

साहित्य प्राचीन कालदेखि नै गद्य र पद्यमा विभक्त हुँदै आएको पाइन्छ। मुक्तक र स्फुट गीत तथा फुटकर कवितादेखि खण्डकाव्य तथा बृहत् महाकाव्यसम्म पद्यको विधाविस्तार भएको देखिन्छ। प्राचीन कालमा गद्य विधा मूलतः कथा, उपन्यास, उपाख्यान र बृहत् आख्यानसम्म फैलिएको देखिन्छ भने आख्यान कथा र उपन्यासका क्षेत्रमा फैलिँदै निबन्ध र अन्य विधासम्म पनि विस्तारित भएको छ (त्रिपाठी, २०६६, पृ. २०१-२०२)। यसरी पद्यको विधाविस्तार भए भँ साहित्यको विकासक्रम अघि बढ्दै जाँदा गद्य विधाको पनि विकास र विस्तार हुँदै आएको देखिन्छ।

साहित्यका यिनै मुख्य विधाबाट विधागत उपभेदहरू पैदा भएका छन्। नाटक विधा पूर्वीय नाट्य गद्य पद्यमय अर्थात् चम्पूपरक देखिन्छ। पश्चिमी नाट्यले पद्य वा गद्यको स्वतन्त्र रूपमा उपयोग गरेको पाइन्छ (त्रिपाठी,

२०६६, पृ. २०९)। एकाङ्की भनेको नाटककै छोटो र पूर्ण रूप मानिन्छ। एउटा अङ्क मात्र हुने पूर्ण र छोटो दृश्य काव्यका रूपमा साहित्यमा एकाङ्कीलाई चिनाइन्छ। जीवनी, आत्मकथा, संस्मरण, दैनन्दिनी (डायरी), यात्रावृतान्त, रिपोर्टाज आदिबाट 'अन्य विधा' को अस्तित्व बनेको देखिन्छ। विधाहरूमा विस्तार हुने र मिश्रण भइरहने क्रम चल्दै गएको छ। विधाभञ्जनको प्रक्रिया पनि चलिरहेको पाइन्छ। कथा अकथा भएर प्रस्तुत हुनु वा कथाको कथानक विन्यासमा क्रमभङ्ग हुँदै नवीन शिल्पगत प्रयोग देखिनु विधामाथिको अतिक्रमण हो। साहित्यका विधामा देखिने फेरबदलले साहित्यिक पठन र साहित्यिक शिक्षण तथा समीक्षणमा पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ।

कला मानिसले सिर्जना गरेको आल्हादक सुन्दर वस्तु हो। साहित्य पनि भाषाका माध्यमले प्रकट हुने ललितकला नै हो। साहित्य श्रव्यपाठ्य र दृश्य दुई प्रकारका मानिन्छन्। आख्यान, कविता र निबन्ध श्रव्य विधामा पर्दछन् भने नाटक दृश्य विधामा पर्दछ। नाटक हेरेर र देखाएर आस्वादन हुने दृश्य भेदमा गणना गरिने विधा हो। निबन्धमा साहित्यकारले सुन्दर गद्य भाषामा जीवनजगत्का कुनै विषयका बारेमा हो वा होइन भन्ने तरिकाले प्रत्यक्ष रूपमा पाठकसमक्ष आग्रह गरेको हुन्छ। आख्यानमा कल्पित घटना र पात्र हुन्छन् भने कविता कुनै भाव वा विचारको लयात्मक प्रस्तुति हो। नाटक पनि काल्पनिक रूपमा खडा गरिएका पात्रहरूको माध्यमले जीवनजगत्को सुन्दर अभिव्यक्तिलाई मञ्चमा प्रस्तुत गरिने विधा हो। साहित्यका यी सबै विधाहरू भाषामै लेखिन्छन्। भाषाका माध्यम अँगाल्ने सबै लेखन साहित्य हुँदैनन्। भाषाको माध्यम अँगाल्ने बृहत् रूपलाई वाङ्मय भनिन्छ भने वाङ्मयभित्र समेटिने शास्त्र र साहित्यमध्ये शास्त्र गैरसाहित्यिक लेखन हो (शर्मा, २०५५, पृ. ३५९)। वाङ्मयको शास्त्र शाखाभित्र मानक, ज्ञानात्मक र व्यावहारिक लेखन पर्दछन् भने साहित्य शाखाभित्र कविता, नाटक, आख्यान र निबन्ध विधा पर्दछन्। साहित्यलाई अनुभवात्मक, विशिष्ट र सिर्जनात्मक लेखन भनिन्छ। वाङ्मयका सबै शाखा भाषामै लेखिन्छन्। भाषा कहिल्यै स्थिर हुँदैन। भाषा परिवर्तनशील भएका कारण साहित्यिक अर्थ पनि स्थिर हुँदैन। त्यसर्थ साहित्य वा साहित्यिक रचनाको कुनै पनि व्याख्या अन्तिम हुँदैन (शर्मा, २०५५, पृ. ४०३)। भाषामा नयाँ नयाँ अर्थको सम्भावना भएकाले भाषालाई कोशीय अर्थमा सीमित राख्न सकिन्न। साहित्यमा त भन्नु भाषाको कोशीय अर्थमा विचलन गरेर सूक्ष्मतातिर लागिन्छ।

साहित्य पद्य र गद्यमा विभाजन गरिन्छ। पद्य भाषा ध्वन्यात्मक, वक्रिम, लयात्मक, विचलनयुक्त, कसिलो हुन्छ भने गद्य भाषा बढी तार्किक, कम कसिलो, गतिशील र अकृत्रिम प्रकृतिको हुन्छ भन्ने शर्मा (२०५५) को मत देखिन्छ। साहित्यिक गद्य भाषामा आख्यान, निबन्ध र नाटक समेत अभिव्यक्त हुन्छन् भने कविता र नाटक पनि पद्य भाषामा व्यक्त हुन्छ। पद्य वा लयमा प्रस्तुत हुने भाव वा विचारयुक्त कविको विशिष्ट रचना कविता हो (कडन, सन् १९९९, पृ. ६७८)। कविता विशिष्ट, विचलनयुक्त र कोमल हुन्छ भन्ने कडनको मत रहेको छ। कवितालाई काव्य वा पद्यभन्दा सजिलो र व्यावहारिक शब्द मानिन्छ। प्राचीन साहित्यशास्त्रमा यसलाई छन्दोबद्ध रचना मानिए पनि हाल कविता भन्नाले छन्दोबद्ध वा गद्य कविता दुवैलाई यसले अर्थ्याएको पाइन्छ (चाइल्डस र फाउलर, सन् २००६, पृ. १८१)। वर्तमान समयमा छन्दोबद्ध कविताभन्दा गद्य कविताको लोकप्रियता बढेको देखिन्छ।

वाङ्मय एउटा सिङ्गो रूपभित्र समेटिएका शास्त्र र साहित्यमध्ये साहित्यभित्रका मूल चार विधा कविता, आख्यान, नाटक र निबन्ध देखिन्छन् । यी चार विधामध्ये पनि आख्यानभित्र कथा र उपन्यासलाई राखिएको छ । साहित्यकारका कृतिको पठन, आस्वादन र सामान्य समीक्षा गर्ने उद्देश्यले तर्जुमा गरिएको विवेच्य पाठ्यक्रममा कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध र एकाङ्कीको समीक्षाका साभा आधार बनाइएको छ । विषयवस्तु, सङ्गठन, पात्र, परिवेश मुख्य भाव र भाषाशैली जस्ता तत्वका आधारमा साहित्यिक कृतिको सामान्य समीक्षा गर्ने उद्देश्य बनाइएको छ । यी आधारमध्ये कविताका निम्ति भाषाशैली अन्तर्गतको छन्द/लय, निबन्धका निम्ति सङ्गठन पक्ष, उपन्यास र कथाका निम्ति कथानक र नाटकका निम्ति कथोपकथन (संवाद) विशेष महत्त्वका तत्व मानिन्छन् (अनिवार्य नेपाली विषय स्थायी समिति, २०६६, पृ. १३४) । यी आधारहरू साहित्यको सामान्य समीक्षाका निम्ति महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

साहित्यिक कृतिहरूमा विषयवस्तु, कथानक, पात्र, परिवेश, मूल भाव, संरचना, शीर्षक, भाषाशैली जस्ता आधारहरू निर्माण गरी चारबर्से स्नातक तहमा शिक्षण गरिने रचनाहरूको पठन, आस्वादन र समीक्षा गर्नु पर्ने व्यवस्था पाठ्यक्रममा पाइन्छ ।

चारबर्से स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा समाविष्ट साहित्यका विधाहरू

चारबर्से स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा समावेश भएका साहित्यिक विधाहरू कविता, कथा, निबन्ध, एकाङ्की (नाटक) र उपन्यास हुन् । साहित्यिक कृतिहरूको पठन, आस्वादन र अभिव्यक्ति क्षमताको विकास गर्नका लागि साहित्यका पाठ्यसामग्रीहरू राखिएका हुन् । चारबर्से स्नातक तहको पाठ्यक्रमले साधारण उद्देश्यका रूपमा विद्यार्थीहरूमा निम्नलिखित भाषिक सिपको विकास गर्ने लक्ष्य किटान गरेको देखिन्छ । (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७७, पृ. ११७-११८) :

कथ्य र लेख्य नेपालीको भिन्नता पहिल्याई मानक रूपको प्रयोग गर्न, नेपाली वाङ्मयका विविध क्षेत्रमा प्रयुक्त शब्दहरूको स्रोत, वर्ग, बनेट र अर्थबोध गरी वाक्यमा सन्दर्भपूर्ण प्रयोग गर्न, तालिका, चित्रकृति (डायग्राम), रेखाचित्र (ग्राफ) र आरेखका सूचनालाई अनुच्छेदमा तथा अनुच्छेदमा सूचनालाई तालिका, चित्रकृति, आलेख र आरेखमा रूपान्तर गर्न अनिवार्य नेपालीको अध्ययन अध्यापन गराइने व्यवस्था वर्तमान स्नातक तहको पाठ्यक्रमले गरेको छ । त्यसै गरी नेपाली वाक्यतत्त्वको पहिचान गरी वाक्यतत्त्वपरक रचना गर्न, पाठ वा पाठयांशको सङ्कथनको संरचना पहिल्याउन, नेपाली वाङ्मयका विविध क्षेत्रका गद्यांशहरू पढी तिनमा आधारित बोधप्रश्नहरूको उत्तर दिन, सम्बद्ध गद्यांशको बुँदाटिपोट र सङ्क्षेपीकरण गर्न, पाठ वा पाठयांशका विषयवस्तुमा आधारित स्वतन्त्र अभिव्यक्ति प्रकट गर्न र निर्धारित ढाँचामा आधारित भई विविध व्यावहारिक लेखन र प्रतिवेदन तयार गर्न तथा विभिन्न विषयमा आत्मपरक तथा वस्तुपरक निबन्ध लेख्न सक्ने भाषिक कौशलको क्षमता विकास गर्ने उद्देश्य प्रस्तुत पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको छ । स्नातक तहको चारबर्से पाठ्यक्रमले सम्बन्धित तहमा निर्धारित कविता, गीत, गजल, निबन्ध, कथा, उपन्यास र नाटकको सरसर्ती अध्ययन वा आस्वादन गरी प्रतिक्रिया दिन साहित्य शिक्षण गरिएको हो भन्ने उद्देश्य किटान गरेको छ । अनिवार्य नेपाली अध्ययन गर्ने चारबर्से स्नातक तहका विद्यार्थीलाई काव्यशास्त्रका सैद्धान्तिक गहिराइमा पुगेर त्यसको अध्ययनका आधारमा गहन कृतिसमीक्षा

गर्न लगाउने उद्देश्य राखेको छैन । सरसती अध्ययन वा आस्वादन भन्नाले सामान्य दृष्टिले कृतिको विधागत चिनारी, घटना, पात्र, परिवेश, भाव वा विचारसहित सन्देश बुझ्ने र बुझाउन सक्ने भन्ने क्षमतालाई सङ्केत गर्न खोजेको छ । व्याकरण, बोध र अभिव्यक्ति खण्डको सिपका आधारमा शुद्ध नेपाली भाषामा कृतिको सामान्य समीक्षा गर्न विद्यार्थीलाई सक्षम बनाउन पाठ्यक्रमले जोड दिएको छ । कृति समीक्षा खण्डलाई व्याकरण, बोध र अभिव्यक्ति खण्डसँग जोड्ने र भाषिक सिप विकासमा एकअर्कामा पारस्परिक सम्बन्धको मिलान हुने गरी पाठ्यक्रम तर्जुमा गरिएको देखिन्छ । प्रस्तुत पाठ्यक्रमको एकाइ एघारमा राखिएको 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' शीर्षकमा निम्नानुसारका साहित्यिक विधा र शीर्षक रहेका छन् (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७७, पृ. १२१) :

(क) कविता गीत गजल :

- माधव घिमिरे : तिम्रो र हाम्रो मन एक होओस्
- भूपी शेरचन : मेरो चोक
- हरिभक्त कटुवाल : भोलिको नेपाल
- दुर्गालाल श्रेष्ठ : मनको दैलो
- अमर गिरी : चराका गीतहरू
- धीरेन्द्र प्रेमर्षि : आँसु लुकाई परेलीमा

(ख) निबन्ध :

- लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा : के नेपाल सानो छ ?
- शङ्कर लामिछाने : गोधुलि संसार
- भैरव अर्याल : टाउको
- शारदा शर्मा : सुखसत्ता

(ग) कथा :

- विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : एक रात
- राजेन्द्र विमल : लड्काकाण्ड
- पद्मावती सिंह : आरूको बोट
- ऋषिराज बराल : पछबरिया टोल
- महेशविश्व शाह : गाउँमा गीतहरू गुन्जिदैनन्

(घ) उपन्यास

- सरुभक्त : चुली

(ङ) नाटक

- विजय मल्ल : सत्ताको खोजमा
- कृष्ण शाह यात्री : पीडा आरोहण

चारबर्से स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा कविता, गीत, गजल, निबन्ध, कथा, उपन्यास र नाटक (एकाङ्की) पाठ्यविषयका रूपमा राखिएका छन्। नेपाली साहित्यका प्रसिद्ध साहित्यकारहरू लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, माधव घिमिरे, शङ्कर लामिछाने, भैरव अर्याल, विजय मल्लदेखि नवोदित साहित्यकारहरू कृष्ण शाह यात्री, महेश्विक्रम शाह, शारदा शर्मा, धीरेन्द्र प्रेमर्षि लगायतका साहित्यिक रचनाहरू पाठ्यक्रममा समावेश भएका छन्। नारी स्रष्टाका गुणस्तरीय रचनालाई समेत स्थान दिएकाले पाठ्यक्रमले हरेक दृष्टिबाट सन्तुलन मिलाउन खोजको देखिन्छ। परम्परित विधाहरू कथा, उपन्यास, नाटक र निबन्ध मात्र होइन वर्तमान पुस्तामा लोकप्रिय हुँदै गएका गीत, गजल एवम् गद्य कवितालाई समेत वर्तमान चारबर्से स्नातक तहको पाठ्यक्रमले समावेश गरेकाले विश्लेष्य साहित्यिक रचनाहरू पठनीय र युवाविद्यार्थीका निमित्त रुचिकर पनि देखिन्छन्।

स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा निर्धारित साहित्यिक विधाशिक्षणको औचित्य र महत्त्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालयका विभिन्न सङ्कायमा पठनपाठन हुने चारबर्से स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीको पाठ्यशांश २०७६ निर्माण भई हाल लागु भइरहेको देखिन्छ। 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' एकाङ्कमा निर्धारित उपन्यास समेत जम्मा १८ ओटा रचनालाई स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा समावेश गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत पाठ्यक्रमको शिक्षण विधिले यसको पठनपाठनलाई कक्षागत र प्रयोगात्मक गरी दुई खण्डमा छुट्याई अभ्यास गराउनुपर्ने विधि निर्देश गरेको छ। १०० पूर्णाङ्कमध्ये ७० पूर्णाङ्कको शिक्षण कक्षागत व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, छलफल, कक्षाकार्य तथा गृहकार्यका माध्यमद्वारा गराइने व्यवस्था पाठ्यक्रममा पाइन्छ। ३० पूर्णाङ्कको अध्ययन सम्बन्धित शिक्षकको निर्देशन र परामर्शअनुसार विद्यार्थी स्वयम् सक्रिय भई पूरा गर्ने प्रावधान पाठ्यक्रमले राखेको छ।

७० पूर्णाङ्कको वार्षिक वा बाह्य परीक्षा लिने व्यवस्थामा विशिष्टीकरण तालिकाले निर्देश गरेबमोजिम एकाङ्कगत सन्तुलन रहने गरी प्रश्नहरू सोधिने प्रावधान राखिएको छ। साहित्यिक विधाहरूबाट चार चार अङ्कका दुई प्रश्न र ६ अङ्कको प्रतिक्रियात्मक टिप्पणी लेख्ने वा निर्धारित पाठ्य रचनालाई आधार बनाई संवादात्मक, आख्यानात्मक आदि प्रकारका अनुच्छेद सिर्जना गरी उत्तर लेख्ने, मौलिक र सिर्जनात्मक प्रश्न राख्ने, ढाँचा नमुना प्रश्नले सङ्केत गरेको छ। साहित्यिक विधाबाट सोधिने चार अङ्कको प्रश्नले पाठ्यरचनाको भाव, सन्देश, चरित्र, परिवेश, शीर्षक सार्थकता जस्ता समीक्षामूलक सामान्य प्रश्न सोध्ने व्यवस्था गरिएको छ।

अनिवार्य नेपालीको वर्तमान पाठ्यक्रम विगतका पाठ्यक्रम जस्तो सैद्धान्तिक प्रकृतिको छैन। यसले सहभागितामूलक र अन्तर्क्रियात्मक शिक्षणमा जोड दिएको छ। निरन्तर सिकाइ, निरन्तर मूल्याङ्कन, क्रियाकलापमुखी पठनपाठन तथा सिपमूलक र रचनात्मक प्रकृतिको अध्ययनमा चारबसें स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीको अध्ययन केन्द्रित छ। ३० पूर्णाङ्कको आन्तरिक परीक्षाले विद्यार्थीको सक्रियता, उपस्थितिको नियमितता, कक्षा सहभागिता, प्रस्तुतिकला, स्वप्रेरित अध्ययन र परियोजना कार्यमा संलग्नता जस्ता विश्वकै उत्कृष्ट शिक्षा प्रणालीले अभ्यास गर्दै आएको प्रायोगिक पद्धतिलाई आत्मसात् गर्न खोजेको छ। विद्यार्थीले उपस्थितिको ५ अङ्क हासिल गर्न ८० प्रतिशत उपस्थिति अनिवार्य हुनुपर्ने, कक्षा सहभागिता र प्रस्तुतिको ५ अङ्क प्राप्त गर्न छलफल, प्रश्नोत्तर, कक्षाकार्य, कक्षागत उत्तरको प्रस्तुति, सहभागीको उत्तरमा टिप्पणी जस्ता क्रियाकलापमा विद्यार्थी सक्रिय रहनुपर्ने आधार बनाइएको छ। त्यसैले यो अनिवार्य नेपालीको पाठ्यक्रम शिक्षकले एकोहोरो व्याख्यान गर्ने र विद्यार्थीले घोक्ने अवैज्ञानिक पद्धतिको विरुद्ध छ। प्रस्तुत पाठ्यक्रममा १० अङ्कको परियोजना कार्यमा विद्यार्थीलाई संलग्न गराउनुपर्ने विधिको निर्देश गरिएको छ। १० पूर्णाङ्कमध्ये परियोजना कार्यका लागि ६० र प्रस्तुतिका निम्ति ४० पूर्णाङ्क राखी मूल्याङ्कन गरेर प्राप्ताङ्कलाई १० अङ्कमा कायम गर्दै त्यसको अभिलेख सम्बन्धित क्याम्पसको परीक्षा शाखामा उपलब्ध गराउनु पर्ने प्रावधान पाठ्यक्रममा गरिएको छ। १० अङ्कको आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि सम्बन्धित शिक्षकले १०० पूर्णाङ्कको प्रश्नपत्र तयार गरी मूल्याङ्कनपछि त्यस प्राप्ताङ्कलाई १० अङ्कमा परिणत गराउनु पर्ने व्यवस्थाले प्रस्तुत पाठ्यक्रमले विद्यार्थीलाई मात्र होइन शिक्षकलाई समेत जबाफदेही, क्रियाशील र सहभागितामूलक शिक्षणमा सक्रिय बनाउन खोजेको छ। चारबसें स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली विषयको कृतित्वको अध्ययनमा पनि यिनै शिक्षण विधि र मूल्याङ्कन पद्धतिको प्रयोग गर्ने प्रावधान राखिएको छ। त्यसर्थ प्रस्तुत विधा शिक्षणलाई साहित्यशास्त्रीय सैद्धान्तिक विधिभन्दा व्यावहारिक, सिपमुखी र रचनात्मक तथा समीक्षात्मक चेत वृद्धि गर्ने विधिका रूपमा स्थान दिइएकाले पाठ्यक्रमले परिकल्पना गरेको साहित्यिक विधा शिक्षण औचित्यपूर्ण देखिन्छ।

साहित्यिक विधा शिक्षणलाई भाषिक सामग्रीका रूपमा समेत प्रयोग गरी प्रायोगिक तरिकाले व्याकरण शिक्षण गर्न सहज हुन्छ (अधिकारी, २०५०, पृ. १६८)। साहित्यिक विधा शिक्षणमा प्रयुक्त शब्दभण्डार, पदपदावली, वाक्य आदिको उपयोग गरी विद्यार्थीलाई व्याकरणको ज्ञान र अभ्यासमा संलग्न गराउन सकिने भएकाले साहित्यिक विधा भाषाशिक्षणका खेलौना वा आधारसामग्री पनि बन्न सक्छन्। यस दृष्टिले पनि साहित्यिक विधा शिक्षणको उपादेयता महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। 'साहित्यिक कृतिको आस्वादन र अध्ययन' भन्ने पाठ्यांशको शिक्षणको प्रयोजन भाषाको विशिष्ट पक्षसँग विद्यार्थीलाई परिचित तुल्याउनु पनि हो। साहित्यिक अभिव्यक्ति सबल बनाउने सामर्थ्य विद्यार्थीमा वृद्धि हुने हो भने उसको आत्मिक, बौद्धिक, सांवेगिक क्षमतामा पनि सकारात्मक प्रभाव पर्छ। व्यक्तिको बहुमुखी प्रतिभालाई प्रस्फुटन गराई व्यक्तित्व विकास गराउने प्रयोजनले पनि साहित्यशिक्षण उपयोगी मानिन्छ (अधिकारी, २०५३, पृ. १७३)। विद्यार्थीहरूको सिर्जनशील प्रतिभा प्रस्फुटन गराई उसलाई साहित्यिक समाजमा प्रतिष्ठित र परिचित गराउने प्रयोजनले पनि स्नातक तहको पाठ्यक्रममा निर्धारण गरिएको साहित्य शिक्षणका पाठ्यसामग्री सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण देखिन्छन्। ऐच्छिक

नेपालीमा साहित्यका विधा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीलाई गरिने शिक्षणभन्दा अनिवार्य नेपालीमा अध्ययन गर्ने स्नातक तहका विद्यार्थीलाई गरिने शिक्षण सरल, अन्तर्क्रियात्मक र व्यावहारिक हुनुपर्छ। कक्षा ११ र १२ मा मूल विषय नेपाली लिई अध्ययन गरेका विद्यार्थीमा साहित्यको आस्वादन र समीक्षा चेतको आधारभूत स्थिति अनिवार्य विषय अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको भन्दा सबल भइसकेको हुन्छ। अतः अनिवार्य नेपाली अध्ययन गर्ने विद्यार्थीले साहित्यिक कृतिको र कृतिकारको सूचनात्मक चिनारीसहित कृतिको सरसर्ती अध्ययनका आधारमा रचनाको सामान्य समीक्षा गर्ने कृतिका घटनाहरूसँग सम्बद्ध दुई पात्रबिच संवाद लेख्न सक्ने, कुनै खास विषय वा समस्यासँग सम्बद्ध भई त्यसको समाधानमा पुग्ने, रचनामा अन्तर्निहित उद्देश्यको तर्क, विचार, सुभाब लेख्न सक्ने जस्ता भाषिक क्षमता आर्जन गर्ने उद्देश्य बनाइएको पाइन्छ। साहित्यशास्त्रका सिद्धान्तका आधारमा अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक जस्ता शैलीशिल्पगत ज्ञानको आवश्यकता अनिवार्य नेपालीको शिक्षणमा पर्दैन। विद्यार्थीमा सामान्य आलोचनात्मक चेतको विकास गर्न, नेपाली जनजीवनका बहुआयामिक विशिष्टतासँग परिचित हुन् र नेपाली संस्कृतिको साहित्यमा प्रतिबिम्बित स्वरूपलाई सरल ढङ्गले बोध र आत्मसात् गर्न साहित्यशिक्षणको प्रयोजन र उपयोगिता निकै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ।

साहित्यिक कृतिको शिक्षणले विद्यार्थीको रचनावाचन गर्ने सिप बढ्ने, विश्लेषणको कौशल वृद्धि हुने तथा विद्यार्थीले आफ्ना अनुभवको परिष्कार गर्ने अवसर समेत पाउने भएकाले स्नातक तहका विद्यार्थीलाई साहित्यिक कार्यक्रम आयोजना गर्न लगाई प्रस्तुतिको अवसर समेत दिनु उचित देखिन्छ। राष्ट्रिय स्तरका साहित्यिक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित रचनालाई पनि वाचन गर्न लगाई विद्यार्थीलाई कक्षामै रचनाको पाठकप्रतिक्रिया लेख्ने अवसर दिन सकियो भने साहित्यिक विधा शिक्षण विद्यार्थीमाभन्नु भन्नु लोकप्रिय बन्छ।

निष्कर्ष

आनन्दको अनुभव गराउन, विषयज्ञान बढाउन, व्यक्तिको सिर्जनात्मक क्षमतालाई वृद्धि गर्न र साहित्यिक रचनाको समीक्षा चेत सबल बनाउन साहित्य शिक्षण गरिन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयको चारबसेँ, स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा निर्धारित 'साहित्यिक कृतिको अध्ययन र आस्वादन' शीर्षकको पाठ्यांशले पनि भाषिक सिप र अभिव्यक्ति कौशलको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै मानवीय संवेदना र मर्मको बोध र पठनक्षमताको विकासमा जोड दिने उद्देश्य राखेको छ। साहित्य शिक्षणबाट विद्यार्थीमा आनन्दको अनुभूति हुने मात्र होइन शब्दभण्डारको समेत वृद्धि हुने र जनजीवनको साहित्यिक प्रतिबिम्बनलाई साहित्यको पठनबाट सहज रूपमा आत्मसात् हुने अपेक्षा गरिन्छ। विद्यार्थीमा विविध ढाँचाका अभिव्यक्ति सिप आर्जन हुने, पठनसिपको विकासका साथसाथै सिर्जनशीलता बढ्ने भएकाले अनिवार्य नेपालीमा पनि साहित्यिक विधाको शिक्षण निकै उपयोगी हुन्छ भन्ने प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ। साहित्यिक रचना शिक्षणमा वाचन सिप, रचना समीक्षाको प्रस्तुतीकरणको सिप, रचनापठनबाट पाठकप्रतिक्रिया प्रकट गर्ने सिप, भाषालाई शुद्ध रूपमा प्रयोग गर्ने कौशल समेत वृद्धि हुने भएकाले चारबसेँ स्नातक तहको अनिवार्य नेपालीमा समाविष्ट साहित्यिक विधाशिक्षण निकै औचित्यपूर्ण र उपयोगी देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०). *नेपाली भाषा शिक्षण*. तृतीय संस्करण. काठमाडौं : कुञ्जल प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५३). *भाषाशिक्षण केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*. दोस्रो संस्करण. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अनिवार्य नेपाली विषय स्थायी समिति (२०६६). *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका*. काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- अवस्थी, महादेव (सम्पा.) (२०५५). *नेपाली कथा भाग-२*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कडन, जे.ए. (सन् १९९९). *डिक्सनरी अफ लिटरेरी टर्म्स एन्ड लिटरेरी थियरी*. इन्डिया : पेङ्गुइन बुक्स, थम्सन प्रेस ।
- चाइल्डस, पेटर र फाउलर, रोजर (सन् २००६). *द रुटलेज डिक्सनरी अफ लिटरेरी टर्म्स*. लन्डन : रुटलेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०४०). *कविता चर्चा*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६). *साहित्य सिद्धान्त शोध तथा सिर्जना विधि*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
- त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७७). *नेपाली साहित्यिक रचना*. (परिशिष्ट). ललितपुर: साभा प्रकाशन, पृ. ११७-१२४ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५५). *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।